

DOI: 10.18427/iri-2017-0126

Tankönyvjóváhagyás-történet Magyarországon

Karlovitz János Tibor

Óbudai Egyetem

A cenzúráról a tankönyvjóváhagyásig

A tankönyvjóváhagyás fogalma - hasonlóan sok más olyan terminus technicushoz, amely körülvesz bennünket mindennapi pedagógiai munkánk során - legújabbkori eredetű. Szinonimája a tankönyvengedélyezés. Régen az iskolában tanítható könyvek használhatósága, engedélyezése az aktuális cenzúra-rendeletekkel függött össze. Ilyenekkel 1564-től találkozunk, amikor is a tridenti zsinat összeállítja az első ún. tiltott könyvek jegyzékét. Ez még egy negatív előjelű „engedélyezés”, tehát ami nincs tiltva, az engedélyezett. Magyarországon I. Miksa vezette be a szűkebb értelemben vett cenzúrához kapcsolódó „jóváhagyás” intézményét, amely azonban nem különbözött a bármely könyvre kiterjedő engedélyezéssel, kinyomtathatósággal, terjeszthetőséggel. (Ekkoriban még nem beszélhetünk „tankönyvekről” sem, hiszen ezen fogalom kialakulása, a műfaj létrejötte úgyszintén jóval későbbre datálható. Azt használták az iskolákban, amit a tanító jónak látott vagy ismert.)

Az 1777-es *Ratio Educationis* a tankönyvengedélyezés ügyét az érvényes tantervhez kötötte, és az *állami tankönyvjóváhagyás* esetében egy-egy tantárgyhoz egyetlen tankönyv tartozott. Ekkoriban a tankönyvkiadás még állami monopóliumnak számított. Ugyanakkor az előterjesztésekbe, az elfogadás folyamatába bevonták a jezsuitákat, akiknek irányítása alatt működött az akkori Európa egyetemeinek többsége. A nyomtatást magát gyakorlatilag kizárólagosan a Királyi Egyetemi Nyomdában végezték.

Hamarosan azonban viszonylagossá vált ezen monopolhelyzet: előbb a jezsuitákat megszorító, szerzetesrendjüket feloszlató rendelkezések, majd a protestáns autonómia-törekvések szorították háttérbe az állami tankönyvkiadási egyeduralmat. A XIX. század elején „az állami tankönyvjóváhagyás a helytartótanács mellett működő állami cenzúrahivatalban folyt... Ide kellett jóváhagyásra felterjeszteni a tankönyveket...” (Szebenyi, 1994:601). A protestáns iskoláknak viszont - az 1790. évi, II. Lipót által kiadott dekrétum alapján - önálló cenzúrahivataluk, cenzúrájuk volt.

Míg tehát kezdetben kizárólag az Egyetemi Nyomda adott ki tankönyveket, ez a jogosultsága néhány évtized elteltével erjedésnek indult. Lassanként oldódni kezdett az „egy tantárgy - egy tankönyv”-szemlélet is. Az 1806-os Ratio inkább csak azt határozta meg, hogy miféle tankönyveket kell kiadni.

A magánkiadók az 1800-as évek elején lépnek színre. A nagy protestáns nyomdák úgyszintén igen sok, híressé vált tankönyvet jelentettek meg. A sokasodó könyvkiadás kikezdte, felőrölte a cenzúra rendszerét, és ezen belül a tankönyvcenzúráét is.

Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc leverését követően életbe lépett az Organisationsentwurf, amely eredetileg az ausztriai gimnáziumok és reáliskolák szervezeti terve volt. Ennek léteznek a tankönyvekre vonatkozó rendelkezései is, ezek:

- a tankönyveket az Oktatási Minisztériummal jóvá kell hagyatni;
- a tankönyvnek a tanterv alapján kell haladnia;
- „egyetlen olyan tantárgyat sem szabad jóváhagyott tankönyv használatára nélkül tanítani, amelyhez már van engedélyezett tankönyv”;
- amely tantárgyokhoz még nem készült engedélyezett tankönyv, azokat implicite lehetett jóváhagyott tankönyv nélkül is tanítani;
- az Entwurf engedélyezi párhuzamosan jóváhagyott tankönyvek tanítását is;
- a tanárok is javasolhattak jóváhagyásra tankönyveket.

Erre a korszakra jellemző volt még továbbá az is, hogy túlnyomórészt német nyelvterületről importált, és magyarra lefordított jóváhagyott tankönyveket használtak; ezenfelül a hazai szerzőket erősen sújtotta a tartalmi téren megnyilvánuló cenzúra is. „Engedménynek” számít azonban e téren az, hogy a tankönyvben hallgatni lehetett mindarról, amiről a szerzőnek a hivatalostól eltérő állásfoglalása, véleménye volt.

1850-ben rendeletet hoztak a tankönyvek kiadásáról: e szerint a közoktatásban csak a minisztérium által jóváhagyott tankönyveket volt szabad használni. Ezzel párhuzamosan azonban jóváhagyásra már kéziratban lévő műveket is be lehetett terjeszteni. Az Egyetemi Nyomda pedig elvesztette a tankönyvkiadás területén mutatkozó eddigi privilégiumait, előjogait.

Dualizmus: liberális tankönyvjóváhagyás

A kiegyezés körüli időszakban - a tankönyvcenzúra okozta kötöttségek, korlátozások enyhültével - valóságos „tankönyvdömpingről” számol be a korabeli pedagógiai szaksajtó. Nem véletlen, hogy Eötvös József 1867 után rendezni kívánta a népiskolai tankönyvek kiadását. Ez idő tájt a Vallás- és Közoktatási Minisztérium vette át a tankönyvek jóváhagyásának feladatát. Megmaradt a tankönyvjóváhagyás intézménye, de az eddigiekhez képest jóval demokratikusabb alapokon kezdett működni. A

jóváhagyás előkészítése a hatalmi bürokráciából 1871 után az Országos Közoktatási Tanács hatókörébe ment át. Ezáltal „a korábbi egyszemélyes cenzúrát a testületi felelősség” váltotta fel, továbbá a szakszerűség biztosítása ugyancsak szervezettebbé vált.

A következő évtől az Országos Közoktatási Tanács szakbizottságai kialakították a tankönyvjóváhagyás menetét: a gimnázium szakosztály például megállapodott abban, hogy „minden beérkező mű két bírálónak adatik ki. Ha a bírálók véleménye egyező, a szakosztály az illető művet tárgyalás alá veszi; ha különbözők, a tárgyalás előtt egy harmadik bírálónak adja azt ki, s csak azután hoz érdemleges határozatot.” (Az Országos..., 1872). Más tankönyveket csak feltételekkel, a szükséges javítások elvégzésének megkövetelésével fogadtak el, hagytak jóvá. Minden egyes területre minimum 2-3 bírálót kértek fel, kerestek meg. Róluk iskolatípusonkénti listákat készítettek, amelyeken egyaránt megtaláljuk a Tanács tagjainak nevét, illetve - mai szóhasználattal élve „külső szakértőket”.

A bírálatok elvégzésének három fő időszaka volt: a december, március és június eleje volt az az időpont, amikorra egy-egy sor tankönyv bírálatát el kellett készíteni. Érdekesség, hogy az Országos Közoktatási Tanács 1873. január tizenkettedikei határozata értelmében arra kérte a minisztériumot, hogy ne csak az engedélyezés tényét, hanem az eltiltását, elutasítását is tegye közzé. Az 1873. április 24-edikei tanácskozáson pedig határozat született arról is, hogy „a bírálatok mindenesetre díjazandók, s a díj összegét legméltányosabban lehetne meghatározni tekintettel a bírált mű terjedelmére és a bírálat alaposságára” (Szebenyi, 1994:604).. Az OKT javaslatát a közoktatási minisztérium azután elfogadta, és annak eredményét rövid indoklással közzétette, nyilvánosságra hozta. A szerzők a bírálatot - egyéni kívánságra - kézhez kapták, ugyanakkor a bíráló személyét nem hozták a tudomására.

Trefort Ágoston miniszterként helybenhagyta, elfogadta az Országos Közoktatási Tanács határozatait. Az OKT 1875-ös szabályzatában a feladatok között megjelenik a használatban levő vagy engedélyezésre és ajánlásra előterjesztett tankönyvek és taneszközök megbírálása. Ugyanakkor a polgárosulás felgyorsulásával párhuzamosan, a tankönyvjóváhagyás gyakorlata csakhamar felülvizsgálandónak, módosítandónak minősült. A népiskolai tanítók például több gyakorlatiasságot kívántak, a gyakorló tanítóknak jóval nagyobb szerepet szántak. Ezzel párhuzamosan ki szerették volna szorítani a tankönyvhasználatból a nem engedélyezett, nem jóváhagyott tankönyveket (amelyek a jóváhagyottak mellett folyamatosan forgalomban, használatban voltak). Ez egyfajta tankönyves limitet jelentett volna.

Hamarosan előfordultak kisebb-nagyobb „visszaélések”, részrehajlások is: a Tanács tagjai egymás munkáit kevésbé szigorúan ítélték meg, mint a kívülről érkezett munkákat. Az ügymenet hosszúra nyúlása miatt pedig hamarosan (1880-ban) miniszteri rendelet születik, amely szerint a jóváhagyási folyamat maximum három hónapot vehetett igénybe; a Vallási és Közoktatási Minisztérium pedig évente kétszer, júniusban és

decemberben közzétette a jóváhagyott tankönyvek jegyzékét, listáját. További kritikát jelentett az, hogy az OKT számos gyenge színvonalú kiadványt is elfogadott, jóváhagyott. Ezzel szemben néhány területen nem létezett igazán megfelelő színvonalú, használható tankönyv.

Emiatt született ugyan olyan minisztériumi javaslat, hogy a minisztérium is belépjen a tankönyveket kiadók sorába, azonban ezt az elképzelést - megvédve ezáltal a szabadverseny tankönyvpiacot, és ellenállva az állami tankönyvmonopólium újbóli megjelenése kísértésének - a magyarországi tanítók és tanárok minden rétege egyöntetűen tiltakozott. Ugyanakkor a tankönyvjóváahagyás intézményét továbbra is kívánatosnak, sőt, szükségesnek tartották.

A magyarországi néptanítók 1890-ben rendezett IV. Egyetemes Gyűlésén a tankönyvjóváahagyás kérdéskörével részletekbe menően foglalkoztak. Érdemes idézni az elfogadott előterjesztést:

- „1. Hogy a tankönyvek minél jobbák és célszerűbbek legyenek, szükséges ezeknek szigorú és szakszerű bírálata.
2. Azért a magas tanügyi kormány által életbe léptetett bírálati és engedélyezési rendszer tovább is fenntartandó.
3. Hogy azonban a bírálat igazságos és produktív legyen, bírálják meg a népiskolai tankönyveket az erre kiválóan hivatott szakférfiak, képezdei tanárok, s oly elemi iskolai tanítók, kik az oktatás és tankönyvirodalom terén maguknak érdemeket szereztek.
4. Ez okból neveztesse ki ilyenek kültagokul a közoktatási tanácsba.
5. Hogy azonban a tankönyv szerzője is véleményt mondhasson, adassék ki a bírálat és engedélyezés céljából benyújtott könyv egy szaktudósnak, ki azt a tudomány szempontjából; és egy pedagógusnak, ki azt a módszer szempontjából ítélje meg; e bírálatok pedig, ha azok a benyújtott könyvet elvetik, adassanak ki a szerzőnek, hogy ő észrevételeit megtehesse, mielőtt a közoktatási tanács végelegesen határozná” (Szebenyi, 1994:606-607).

A tanítók tehát képviselőiket kérték a tankönyvjóváahagyási procedúrában, de ezt nem szervezeti, hanem egyéni szinten vélték megvalósíthatónak. A gyűlést követően, a minisztérium részlegesen beépítette a tanítók kéréseit, javaslatait. Az Országos Közoktatási Tanács részére új ügyrendet hoztak létre, melyben helyet kapott a külső bírálók szerephez juttatása is. A külső „szakértőket” a különböző iskolatípusok gyakorló pedagógusai, szaktanárai közül választották ki. Meghatározták azt is, hogy a két bírálót az elnökségi ülés választja, akik közül az egyiknek az adott iskolatípus ismerőjének kell lennie. A bírálatot ezután a bíráló nevének *feltüntetésével* kell elküldeni a szerzőnek, viszont a bíráló nevét a sajtóban nem szabad nyilvánosságra hozni.

Hamarosan azonban újabb problémákkal kell szembenézni: sokan a tankönyvjóváahagyási rendszer ismételt felülvizsgálatát, alapos reformját követelik. Ennek fő okai: az egyik a nemzetiségi mozgalmak, a nacionalizmus erősödése - és visszahatásként: az államellenes kiadványok iskolai megjelenésétől való rettegés -, a másik a vallás-ellenes kiadványok

iskolai térhódítása miatti félelem, a harmadik fő ok pedig gazdasági természetű: a szabadversenyes kapitalizmus megerősödésével a kiadók közötti harc igen élessé vált - és egy-egy újabb tankönyv bevezetése érdekében a kiadók igyekeztek korrumpálni, megvesztegetni az igazgatókat. Ez utóbbinak következtében számos olyan kiadvány került fel a jóváhagyott tankönyvek jegyzékére, amely egyszerűen nem volt alkalmas iskolai bevezetésre. Vagy, mert túlságosan sokba került, vagy, mert tartalmában, terjedelmében, minőségében nem felelt meg. A tankönyvjóváahagyási rendszer kritikussai kívánatosnak tartották továbbá a nagyobb nyilvánosságot, az engedélyezés vagy elutasítás indokainak részletes publikálását, hozzáférhetővé tételét. Követelték azt is, hogy rendszeresítsék a tankönyvjegyzék korrekcióját, a nem odavaló kiadványok levételét. Így az eddigi „kollektív”, testületi felelősség helyett előtérbe helyeződött az *egyéni felelősség* elve.

Ekkortól a Vallás- és Közoktatási Minisztérium és az Országos Közoktatási Tanács között éles vita bontakozott ki arról, hogy fenntartható-e a tankönyvengedélyezés eddigi rendszere, bírálata és engedélyezése. Nyilvánvalóvá vált ugyanis, hogy a tankönyvek jóváahagyása egyre formálisabb; mind gyakrabban előfordult, hogy érdemi vita nélkül, egyszerre, pusztán az eredeti egyéni felterjesztő saját véleménye alapján fogadtak el több tucat kiadványt.

Az OKT azonban sokáig ellenállt a megújító törekvéseknek. Ennek következményeként az oktatási kormányzat többszöri átszervezési kísérletet követően 1896 őszén végérvényesen kivette a tankönyvengedélyeztetési jogosultságot a Tanács kezéből. Ettől kezdve a minisztériumban hagyják jóvá a tankönyveket. Időközben fellendült a tankönyvpiac. A rohamosan növekvő tankönyvmennyiség minőségéért testületi felelősséget vállalni már nem lehetett. A jóváahagyás mellőzését azonban nem vállalta fel a kormányzat. Így alakult ki az egyéni felelősség elvén felépülő lektorálási-elbírálási rendszer.

A következő évtizedek a magyarországi tankönyvkiadás legvirágzóbb korszakát jelentik, amely fellendülésben nem kis szerepet játszott a több évtizedes tapasztalatokat figyelembe vevő, új tankönyvjóváahagyási rendszer érvényesülése. 1896-ban ugyanis megjelent az új engedélyezési szabályzat. Ez a bírálat során az egyéni felelősség elvének adott kiemelt hangsúlyt. Leegyszerűsítette az engedélyezési folyamatot - ezáltal széles kapukat tárva, lehetőségeket nyitva a tankönyvkiadás számára - és pontosan, gondosan rögzítette a jóváahagyás egyes lépéseit, részmozzanatait. Úgy tette ugyanakkor lehetővé a kiadók közötti szabad versenyt, hogy egyúttal megvédte az iskolai érdekeket is.

Az engedélyezési folyamat első lépéseként a szerző befizette a bírálati díjat, megjelent művének öt példányát beküldte művét a vallás- és közoktatási miniszterhez, és szerzői szakjelentést csatolt engedélyeztetési kérvényéhez. Utóbbiban kifejtette, hogy melyik iskolatípus számára írta munkáját, továbbá, hogy könyve *mennyiben más*, mint az addig használt más tankönyvek. Csak olyan tankönyvet volt szabad felterjesztenie, amely legalább egy tantárgyból egy osztálynak (mai értelemben: évfolyamnak) legalább egy tanéven keresztül teljes anyagát magában foglalta.

„A miniszter a benyújtott könyvet a szerző jelentésével együtt egy szakférfiúnak küldi meg, aki vizsgálata tárgyává teszi, hogy a könyv a) a könyv nem tartalmaz-e állam- vagy alkotmányellenes, illetőleg a vallás-erkölcsi nevelés szellemébe ütköző tanokat, részleteket vagy kifejezéseket; b) megfelel-e az iskola tantervének; c) megfelel-e a tudomány, módszer, előadás és terjedelem tekintetében az iskola követelményeinek; d) nyelvi tekintetben nem esik-e kifogás alá; e) mutat-e és mennyiben haladást az azonos rendeltetésű, már engedélyezett tankönyvekkel szemben; f) megfelel-e kiállítás és ár szempontjából a követelményeknek. A bíráló e vizsgálat alapján a megjelölt pontokra kiterjedő beható jelentést és határozott javaslatot tesz, hogy a könyv engedélyezhető-e vagy sem?” (A m. kir. ..., 1896)

Ezt követően, ha a bíráló elismerő, a miniszter jóváhagyja, iskolai használatra engedélyezi az adott tankönyvet. Ha viszont a bíráló elutasító, szabályos, jobbitó szándékú „párbeszéd” indul a minisztérium és a szerző között. Addig nem zárul döntéssel az ügy, amíg valamilyen kölcsönösen elfogadható megállapodásra nem jutottak. Csak nagyon kevés engedélyeztetési előterjesztést utasítottak el ebben a korszakban végérvényesen! - Az eljárás eredményét minden esetben közzétették vagy a Hivatalos Közlönyben, vagy pedig valamely más tudományos folyóiratban. Ugyancsak megjelentették, nyilvánosságra hozták az ellenészrevételeket is. A bíráló sorok névvel, aláírással történtek, tehát a véleményt adó személy neve szintén nyilvánosságra került.

Az egyes iskolákban a tantestületek az áprilisi „tankönyvmegállapító” értekezleten, testületileg határoztak arról, hogy mely tankönyvekből kívánnak tanítani a következő tanévben. Az engedélyezett tankönyvek listájáról szabadon megválaszthatták, hogy számukra, a helyi viszonyoknak megfelelően, melyek a tanítás folyamán felhasználható legalkalmasabb kiadványok. A jegyzékeknek április elsejéig kellett eljutniuk a tanintézetekbe, és a döntést legkésőbb május végéig kellett meghozni.

Külön szabályt tartottak fenn a más tankönyvre való önkényes áttérések korlátozására: „A könyvváltoztatás csak akkor engedhető meg, ha a felterjesztő testület kellően igazolja, hogy a választott könyv jobban megfelel rendeltetésének, mint az eddig használt; ennél fogva minden egyes könyvváltoztatást (annak megjelölésével, hogy a régi tankönyv mennyi ideig volt használatban) külön meg kell okolni abból a szempontból, hogy miben áll az új könyv előnye a régi fölött. Oly könyv, mely több évi tanulmánynak szolgál alapjául, első ízben csak a kezdő évfolyamban változtatható meg, s csak a következő években vihető fel folytatólag a magasabb évfolyamokba úgy, hogy a tanulók mindig a megkezdett könyvvel fejezzék be a megkezdett tanulmányt” (A m. kir. ..., 1896).

A tankönyvjóváhagyás közvetlenül miniszteri hatáskörbe történő vonása azzal a nyilvánvaló előnnyel járt, hogy a tankönyvkiadás akadálytalanabbá és zökkenőmentesebbé vált. A kimondatlan alapelv a tankönyvek szabad versenyének támogatása volt. Ekkoriban szinte minden számottevő, magára valamit is adó középiskolai tanárnak megvolt a saját tankönyve,

amelyből legalább maga, de rendszerint az iskola többi tanára is tanított. Természetesen, ebben az időszakban is adódtak ugyan ellenvélemények, de ezek nem váltottak ki számottevő hatást. Ilyen volt például Fest Aladáré, aki minisztériumi ún. *jutalom pályázat* útján vélte megoldani a színvonal emelését, Szóts Gyula pedig *állandó bíráló tanács* felállítását szorgalmazta. Bozóky Endre felfogása jutott a következő korszakban érvényre: ő már ekkor a tankönyvjóváahagyás szempontjából *szervezett testületre*, ezen belül *előadókra* gondolt. Ugyanakkor ezek a „rendteremtési kísérletek” - vagy inkább: programok - rendre zátonyra futottak. Fenn is maradt a rendszer egészen az 1920-as esztendőök derekáig.

Elmozdulás az állami tankönyvmonopólium felé

Klebelsberg Kunó kultuszminiszter nevéhez, tevékenységéhez fűződik a tankönyvengedélyezési rendszer újabb, immár szűkítő jellegű befolyásolása, és ezáltal a tankönyvkiadás prosperálásának megtörése, beszűkítése. A tendencia az 1925 márciusában kiadott 434. sz. rendelettel vett fordulatot. Ezzel új hivatalt hozott létre *Tankönyvügyi Bizottság* néven. Az új szervezeti egységnek a miniszter által kinevezett elnöke, ügyvezető alelnöke, a tankönyvek rendszerének, felosztásának megfelelően 12 előadója, továbbá minisztériumi tisztviselő tagjai voltak. Szerepeként a rendelet a következőképpen fogalmazta meg: „A Tankönyvügyi Bizottság a tankönyvügy minden vonatkozására kiterjeszti figyelmét és gondoskodásának körébe vonja mindazt, ami a tan- és segédkönyvek színvonalának emelése, illetőleg fenntartása céljából szükségesnek lát. Tankönyvengedélyezési kérelmekben a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter a Tankönyvügyi Bizottság javaslata alapján dönt. Ebből a célból a Bizottság az engedélyezés végett benyújtott tankönyvet rajta kívül álló egy- vagy több bírálónak megküldi, a bírálatot (bírálatokat) ülésben tárgyalja és e tárgyalás alapján teszi meg javaslatát” (A m. kir. ..., 1925).

Változott természetesen a tankönyvbírálati szabályzat is: a kiadó a bírálati díj befizetését igazoló irattal (csekkkel), a szerzői szakjelentéssel és jóváahagyási kérelemmel együtt négy példányban benyújtotta a miniszternek a tankönyvet, aki azt átküldte a Tankönyvügyi Bizottsághoz. A Bizottság ezt egy-egy példányban kiadta egy, a tankönyvbírálok jegyzékébe felvett szakbírálójának, valamint az illetékes szakelőadónak és iskolai előadójának. Elutasító vélemény esetén a bírálat másolatát a véleményező nevének anonimitása mellett kapta meg a szerző, aki mindössze 15 napon belül tehetett meg észrevételeit. A Bizottság az összes figyelembe vehető irat alapján döntött arról, hogy milyen javaslatot tesz le a miniszter asztalára. Vagy engedélyezték, vagy elutasították, vagy bizonyos feltételek, változtatások feltételéhez kötötték az adott tankönyv jóváahagyását.

Ezzel azonban az engedélyeztetési procedúrának még korántsem volt vége; a jóváhagyott tankönyvek esetében a kiadónak ún. „*ármegállapító kérelmet*” kellett benyújtania, amelyhez külön űrlap szolgált. Ezen fel kellett tüntetni a kérelmezett ár mellett a példányszámra, terjedelemre, a szedés, nyomás és kötés módjára, költségeire, az illusztrációkra és a mellékletekre stb. vonatkozó adatokat, és meg kellett adni a szerzőnek fizetett tiszteletdíj összegét is. Amennyiben ezen adatok alapján jóváhagyták a kérelmezett árat, a minisztérium utasította a kiadót, hogy az engedélyezés rendelatszámát tüntesse fel a tankönyv címlapján. Az így kiigazított címlappal - melyen szerepelnie kellett továbbá annak is, hogy melyik iskolatípus hányadik évfolyama számára engedélyezték a kiadványt - megjelent tankönyvet azután egy-egy példányban el kellett küldeni a minisztériumba, illetve a Pedagógiai Könyvtárba.

Ezek után nem maradt akadálya annak, hogy a VKM Hivatalos Közlönyében közzétegyék, majd az engedélyezett tankönyvek időszakonként publikált összesített jegyzékére felvegyék az adott jóváhagyott tankönyvet.

A szerző a bírálatot a Tankönyvügyi Bizottságnál személyesen megtekinthette, de a véleményező személyéről, kilétéről nem szerezhett tudomást.

A kiadók számára jelentős problémát jelentett, hogy az egész procedura nagyjából fél évig húzódott el, ugyanakkor nem csupán a teljesen új tankönyveket, hanem még az új kiadásokat is engedélyeztetni kellett. A szerzővel - amint ezt már említettük - nem közölték a bírálat tartalmát, és ha utánajárt, aláírást nem talált annak alján... Beszámolóok szólnak arról is, hogyan utasította el egy-egy bizottsági előadó, neves tankönyvíró szakember a konkurens munkákat (Takáts, 1926).

Az egyre zavarosabbá váló, elbürokratizált tankönyvengedélyezési eljárás azt a célt volt hivatott szolgálni, hogy „rend” legyen a tankönyvkiadásban - azaz, minél kevesebb féle tankönyv lásson napvilágot, illetve jusson be az iskolákba. Ideológiai alapja ennek a *közös nemzeti műveltség* volt. Amit nem lehetett pusztán adminisztratív eszközökkel elérni, azt a kormányzat az Egyetemi Nyomda gazdasági eszközökkel történő, jelentős mértékű támogatásával, ezáltal az állami tankönyvmonopólium visszaállítására tett kísérlettel próbálta meg érvényre juttatni.

Az Egyetemi Nyomdát a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumból kezdetben csak egy-egy tankönyv kiadásával bízták meg. Később azonban a Tankönyvügyi Bizottság könnyebben fogadta el az Egyetemi Nyomda által beterjesztett tankönyvjóváhagyási kérelmeket, még ha ezen művek számos esetben tartalmaztak tárgyi tévedéseket, pedagógiai következetlenségeket is. Ugyanakkor más kiadók esetében a szigor fokozott mértékben érvényesült. Jellemző módon, az Egyetemi Nyomda előnyös anyagi helyzetét és támogatottságát kihasználva a piaci versenyben meg nem engedett eszközökkel is rendszeresen élt.

Mindezen hatások összességében azt a Klebelsberg által óhajtott célt kívánták elérni, hogy végeredményben csökkenjen a tankönyvek féleségének mennyisége. Az 1925-ben elrendelt általános tankönyvrevízió

az iskolákban használt könyvek igen nagy hányadát - a polgári iskolai tankönyveknek például több, mint a felét - kiselejtezésre ítélte. (Ez a döntés a nehéz gazdasági helyzetben különösképpen a tanulókat sújtotta a leginkább, hiszen ők általában használt tankönyvekből tanultak.) Mindez a tankönyvpiac szűkülését hozta ugyan, de ennek mértéke igazából mégsem volt jelentős.

A tankönyvpiac jelentős mértékű zsugorodását idézte viszont elő az iskolai tankönyvváltoztatások korlátozásáról 1932-ben hozott kultuszminiszteri rendelet (A magy. kir. ..., 1932). A rendelet maga után vont a hazai tankönyvpiac rohamos összeszűkülését.

Ugyanakkor az 1935. évi VI. tc. E törvény 8. §-ának 2/b. pontja alapján az egyházi hatóságoknak lehetőségük nyílt önálló tankönyvengedélyezési eljárás kialakítására. Bár a protestáns egyházaknak ez a fajta függetlenségük ez előtt is érvényesült, a katolikus egyház 1936. évi Tankönyvengedélyezési Szabályzata nyomán ismét némi szín kerül a tankönyvjóváhagyás módjába; a Szent István Társulat egymás után adja ki azokat az új, az eddigieknél jóval színvonalasabb tankönyveket, amelyeket azután részben átvesznek az állami iskolákban is. „Katolikus iskolában csak olyan tankönyvek, segédkönyvek és térképek, vezérkönyvek és tanítási eszközök használhatók, amelyeket az Egyházi Főhatóság engedélyezett... Amennyiben a kat. iskolák részére egyes iskolafajokra, vagy egyes tantárgyakra nincs még engedélyezett tankönyv stb., átmenetileg az állami iskolákra engedélyezett és kat. szerzőtől származó tankönyv stb. vezethető be mindaddig, míg a kat. iskolákra engedélyezett tankönyv stb. nem kapható” (Tankönyvengedélyezési..., 1936). Mindez a tankönyvpiac bizonyos mértékű bővülését eredményezte. A katolikus jóváhagyási gyakorlatnak sajátos vonásai alakultak ki: elegendő volt két példányban betérjeszteni a tankönyvet, egyszerűbb volt az eljárás, a bíráló nem ismerhette a szerző nevét, a véleményezést négy héten belül el kellett készíteni egy rövidebb és egy hosszabb változatban (az első csupán az engedélyezés vagy elutasítás tényét, a második a részletes indoklást tartalmazta), és rendszeresen felülvizsgálták a korábban hozott döntések érvényességét, legalább ötévenként javították listájukat.

A tankönyvválasztás szabadsága azonban csak a második világháborút követően szűnt meg. 1945-ben a tankönyvjóváhagyás kezelése az Országos Köznevelési Tanács Tankönyvi Bizottságának kezébe került. Először a korábbi tankönyvek felülvizsgálatára került sor, majd közzétették a következő tanévben használható tankönyvek jegyzékét. Ezáltal a tankönyvek jelentős részét kiiktatták a forgalomból.

Az egytankönyvűség szorgalmazása az *egységes nemzeti műveltség* szellemében - ideológiája alapján - történt. A tankönyvügy terén fokozatosan áttértek a szabad piacról az állami tankönyvmonopóliumra. Ebben a rendszerben a kultuszminiszter pályázatot írt ki a szükségesnek tartott tankönyvekre; ennek eredménye alapján megbízást adott a tankönyv megírására, majd elbíráltatta és jóváhagyta a tankönyv kéziratát. Ezután történt meg a tankönyv kiadónál való megrendelése a szükséges példányszámban, ellátva egyúttal egyes technikai

paraméterekkel is. Nagy szerepet játszik a tankönyvek jóváhagyásában a miniszter mellett működő Országos Köznevelési Tanács.

Ez a módszer azonban nem sokáig bizonyult életképesnek: a politikai változásokkal párhuzamosan, az Országos Köznevelési Tanács fokozatosan elveszti szerepét. Bár 1946-47-ben a pályáztatási módszerrel jelennek meg az általános iskolai tankönyvek, az iskolák 1948-as államosításával együtt realizálódik az állami tankönyvmonopólium is, amelyet a Tankönyvkiadó Nemzeti Vállalat létrehozásával valósítanak meg, tetőznek be. 1949-ben gyakorlatilag ellehetetlenül a korábbi kiadású tankönyvek használata, a Tankönyvkiadó „vadonatúj”, ámde csaknem teljesen használhatatlan, voluntarista szemléletű kiadványai jutnak szerephez az iskolákban.

Út a többtankönyvűséghez

A szocializmus évtizedeinek egytankönyvűségét az 1970-es évektől a különböző hivatalos iskolakísérletek nyomán engedélyezésre kerülő tankönyvek törik csak meg, de ezek tömegesen nem terjednek el a hazai közoktatás egészében. Az iskolák túlnyomó többségében a „hivatalos” tankönyvet használják.

Nagy Péter Tibor szerint „a tankönyvengedélyezési mechanizmusban hagyományos módon a mindenkori tantervfejlesztési háttérintézet, a tankönyvek kiadója és a kultusztárca egyensúlya érvényesült a hatvanas évek elejétől a hetvenes évekig: ez egyfajta tantárgyak feletti logikát képviselt. A 202/1976 MK 6 OM-KM utasítás a pályázati rendszerű tankönyvírást írta elő... A bíráló bizottság a Tankönyvkiadó szerkesztőjéből, az OPI kijelölt képviselőjéből, a szaktudomány képviselőjéből..., valamint két gyakorló tanárból... állt. Az 1978-as reform során - mivel az oktatási kormányzat és az OPI rohamosan veszített tekintélyéből - tovább folytatódott a szaktudomány előretörése a jóváhagyási mechanizmusban” (Nagy, 1994:520).

A tankönyvi jóváhagyást tehát a Tankönyvkiadó felelős szerkesztője intézte, ugyanakkor a kiadó igazgatója volt a felelős a tantervi megfelelésért, a közoktatáspolitikai és az Országos Pedagógiai Intézet útmutatásainak, előirányzatainak, irányelveinek összhangjáért. A tankönyvi jóváhagyáshoz be kellett szerezni az illetékes OPI-munkatárs szakvéleményét is.

Az 1985-ös oktatási törvény módon nem érintette a tankönyvjóváhagyás kialakult rendjét. Ugyanakkor a törvény következtében kialakult rendszer kimozdította a tankönyvügyet az eddigi helyzetéből. A szakfelügyeleti rendszer megszüntetése-felszámolása lehetővé tette, hogy a tanárok - elméletileg - bármely könyvet használjanak.

A 28/1989-es MM rendelet alapján a minisztérium elvileg nem csupán a Tankönyvkiadót, hanem bármely más kiadót is választhatta volna az általa megrendelt tankönyv kiadására. A minisztérium szabadon kiválaszthatta

azokat a szakbírálókat is, akik a tankönyvek megrendelését, engedélyezését elvégezték.

A mai tankönyvjóváahagyási gyakorlat tehát több évszázados előzményekre, hagyományokra tekint vissza. Ugyanakkor a szocializmus évtizedei alatt kialakult, sokáig konzerválódott egytankönyvűséget az utolsó évtizedben már meglehetősen sok bíráló érte. Így azután, amikor sor került az 1989-90-es gyökeres politikai fordulatra, elemi erővel törtek elő az eddigi gyakorlattal ösztönösen is szakítani kívánó törekvések.

Rendszerváltás a tankönyvjóváahagyás hazai gyakorlatában

1990-ben megváltozott a politikai helyzet: más összetételű kormányzat került hatalomra. Felismerték ugyan, hogy a tankönyvügynek kiemelt jelentősége van, a tankönyvengedélyezés befolyásolására azonban csak bizonytalan lépések történtek. Volt, akinek a javaslataiból például tankönyvfejlesztő műhelyek létrehozása bontakozik ki, a minisztérium pedig évente közzéteszi ezek eredményeinek, tankönyvi „produktumainak” listáját. Ugyanakkor a nem hitelesített tankönyveket is használhatták volna az iskolák, azaz nem lett volna különbség jóváahagyott, és jóváahagyásra be sem terjesztett tankönyvek között. Volt, aki az új közoktatási törvény megszületését követő időszakra halasztotta volna a tankönyvjóváahagyási eljárás új rendszerének kidolgozását.

Az 1991. évi augusztus kilencedikén hozott 2004-es kormányhatározattal eldőlt, hogy a tankönyvkiadás piacgazdasági fordulatot vett, a minisztériumi jóváahagyás, tankönyvvé nyilvánítás azonban továbbra is megmaradt. Az 1994. évi tankönyv-rendelet (A művelődési..., 1994) a piacgazdasági fordulatot képezi le. Az ezt követő időszak sokkal inkább a napi politikáról szól, így annak bemutatása a következő évtizedek neveléstörténéseinek feladata lesz.

Irodalomjegyzék

- A m. kir. vallás- és közoktatási miniszternek 1896. évi június hó 8-án 1940. eln. sz. kelt rendeletével a tan- és segédkönyvek bírálata, engedélyezése és használatba vétele tárgyában kiadott szabályzat. Budapest, 1896.
- A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek 1925. évi 434. eln. sz. rendelete a Tankönyvügyi Bizottság Szervezeti Szabályzata tárgyában. Budapest, 1925.
- A magy. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 11.801/932. VIII. e. számú rendelete az iskolai tankönyvváltoztatások korlátozása és a tankönyvek árának leszállítása tárgyában A magy. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 11.801/932. VIII. e. számú rendelete az iskolai tankönyvváltoztatások korlátozása és a tankönyvek árának leszállítása tárgyában. Budapest, 1932.
- A művelődési és közoktatási miniszter 1/1994. (II.3.) MKM rendelete a tankönyvvé nyilvánítás, a tankönyvtámogatás, valamint az iskolai tankönyvellátás rendjéről. Művelődési és Közoktatási Minisztérium, 1994.

Nagy Péter Tibor: Tankönyvpolitika a kilencvenes években. In: *Educatio*, 1994. 4. sz. p. 519-534.

Az Országos Közoktatási Tanács jegyzőkönyvei (1872). OPKM, 1872. szept. 5.

Szebenyi Péter: Fejezetek a tankönyvjóváahagyás történetéből. In: *Educatio*, 1994. 4. sz. p. 599-622.

Takáts Gyula: *Hogyan bírálják a tankönyvügyi bizottságban?* Szerzői kiadás, Budapest, 1926.

Tankönyvengedélyezési Szabályzat és Szabályzat az ifjúsági könyvtárakba elhelyezhető könyvek megbírálása tárgyában a magyar katolikus iskolák számára. Katolikus Tanügyi Tanács, Budapest, 1936.